

A nyelvtudomány műhelyéből

A szószerkezet-csoportok, illetve a viszonyhálózat („szószerkezet-szövedék”) mintázatainak elkülönítése a magyar leíró nyelvészeti hagyományban

1. Bevezetés

A tanulmány a magyar leíró nyelvtani szakirodalomnak azt a kísérletét mutatja be, amely az elemi mondaton belül a szószerkezethnél összetettebb hálózatrészek kategorizálására, leírására törekedett. Ez a kategorizáció szükséges lépés volt annak belátásához, hogy a mondaton belüli hálózatrészek nem egyszerűen grafikai alakzatok. A szószerkezetcsoportok elkülönítése azonban megrekedt bizonyos mintázatok egyszerű, formai alapú azonosításában, nem sikerült a mintázatokat forma és funkció egységében megragadni.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy a magyar leíró nyelvtani hagyomány felől kontextualizálja a lánc fogalmának újraértelmezését, amelyet Imrényi Andrásnak a jelen számban közölt írása végez el (*Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében. A láncoktól a buborékokig*). Hasonlóképpen újradefiniálandó a sor fogalma is. Az áttekintés ahhoz a felismeréshez vezet el, hogy nem szól érv a hagyományos lánc, bokor, sor fogalomhármás megtartása mellett, ezáltal megnyílik a lehetőség a terminusok újradefiniálására.

2. Formai mintázatok a mondatrészek hálózatában

A prototipikus elemi mondat (egyszerű mondat vagy tagmondat) egy eseményt konstruál meg nyelviileg (Tolcsvai Nagy 2013: 280). Az elemi mondat állhat egyetlen kifejezésből (lásd (1)), de lehet viszonyok sokszálú kapcsolata is, ilyen például a (2) mondat.

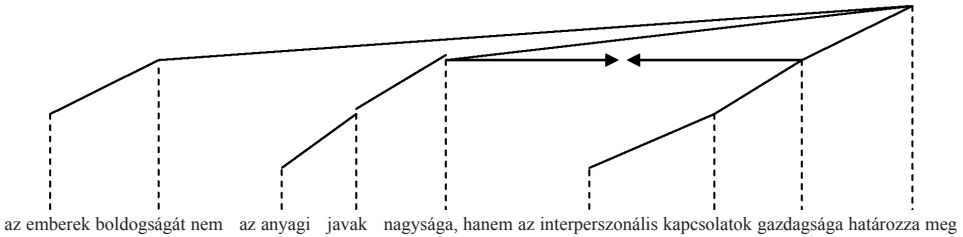
- (1) Meghatározza.
- (2) Az emberek boldogságát nem az anyagi javak nagysága, hanem az interperszonális kapcsolatok gazdagsága határozza meg.¹

Az eseményreprezentációt megvalósító kifejezések viszonyhálózatban értelmezhetők, amelyet a csomópontok közötti viszonyok alkotnak. A (2) mondat ábrázolásához olyan reprezentációs eljárást választottam, amely a lehető legközelebb áll a magyar leíró nyelvtani hagyományban megszokott eljáráshoz, de a szórendet is tükrözi. Ennek az ábrázolásnak súlyos problémája, hogy elkülönítve mutatja be a szórendi és a függőségi viszonyokat, a szórendi és a szerkezeti reprezentációban a csomópontok kapcsolatát szaggatott vonal jelöli. Szintén a megszokott gyakorlatot követve jelölöm a mellérendelő viszonyt. Az ábrázolás megválasztását elsősorban az motiválta, hogy bemutatathatók rajta a leíró nyelvtani hagyomány által számon tartott mintázatok.²

¹ Forrás Zsolnai László: A buddhista közgazdaságtan kísérte. IPM 2008/4. 29. A jelen elemzés csak a mondat morfoszintaktikai eszközökkel jelölt viszonyaira, a mondat első dimenziójára fókuszál, de ábrázolásával tükrözi a szórendet is (vö. Imrényi 2013, 2015).

² Az ábrázolás (hasonló okokból) további egyszerűsítéseket is tartalmaz, nem ábrázolja például külön csomópontként a tagadószót és az elváló igekötőt.

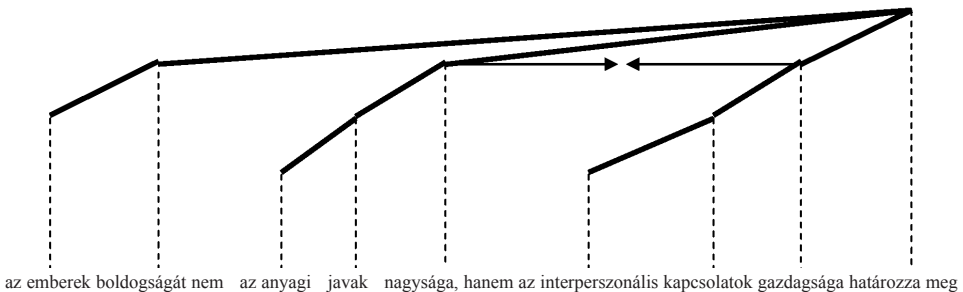
1. ágrajz A (2) mondat ágrajza

Két, egymással kapcsolatban lévő csomópont szó szerkezetet alkot (pl. *az emberek boldogságát; interperszonális kapcsolatok*). A nyelvészeti leírás során felmerült az igény, hogy a szó szerkezetnél nagyobb hálózatrészek, illetve azok bizonyos típusai is nevet kapjanak a szó szerkezetnél komplexebb viszonyok mintázataiként.³

A Mai magyar nyelv rendszere című akadémiai nyelvtan Tompa József által írt szó szerkezet-tani fejezetében a „szó szerkezet-láncolat” megnevezéssel találkozunk, ez az alárendelő viszonyban álló csomópontok kapcsolatának megnevezésére szolgál, és az a jellemzője, hogy a teljes szerkezet „a végső fölérendelt tag” grammatikai tulajdonságait hordozza, vagyis – szemantikai korlátokkal – arra redukálható (Tompa 1962: 71). A fenti, az emberi boldogságról szóló mondat például három lánc(olat)ot tartalmaz, mindhárom „végső fölérendelt tagja” az ige/állítmány. A láncokat a gyökér-csomópontból induló, az alacsonyabb szintű csomópontokig vezető, vastagított vonalak jelölik.

2. ágrajz Láncok a (2) mondatban

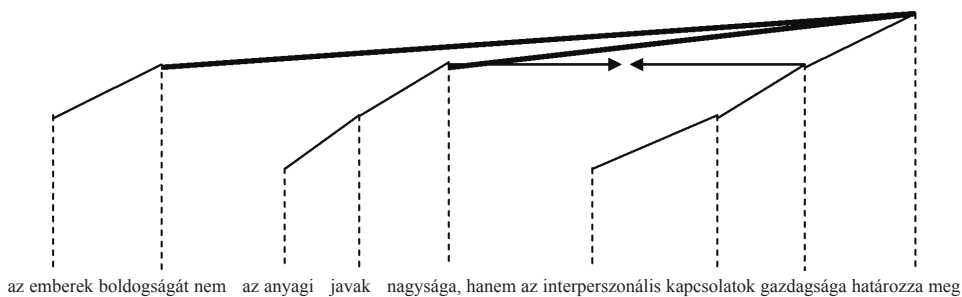
A lánc(olat)nak mint hálózatrész-mintázatnak a kategorizálása a hierarchikus viszonyok általános tulajdonságán alapul, azon, hogy a bővítmény az alaptag (vagy fej) valamely fogalmi tartományát, jelentésének egy alszerkezetét dolgozza ki. Az alaptagra való redukálhatóság nem egy hálózatrész, hanem az alárendelő viszonyok általános jellemzője.

³ Szabó Dénes összetett szó szerkezeteknek nevezi és a szintagmatikus viszonyok számával jellemezi ezeket (pl. összetett szó szerkezetek két, három stb. szintagmatikus viszonyal) (Szabó 1958: 279). A mellérendelő szintagmák összekapcsolódását csak a szintagmatagok számával jellemzi (pl. kéttagú, háromtagú stb., l. Szabó 1958: 279), az alárendelő szintagmák „összeszővődése esetében” azonban elkülöníti a bokrot és a láncot (Szabó 1958: 280).

Rácz Endre a *Mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyvben az alaptípusok elkülönítésének igényével a hálózatrészek mintázatainak egész készletét írja le. A lánc mellett (amelynek értelmezése azonos Tompa szó szerkezet-lánccolat fogalmával)⁴ alkalmazza a szakirodalomban már korábban is felbukkant **bokor** nevű szó szerkezetcsoporthoz,⁵ továbbá kategorizálja a sort (Rácz 1968: 264–6). A bokor olyan szó szerkezetcsoporthoz, amelyben két (vagy több) alárendelő szó szerkezet kapcsolódik össze az alaptagján keresztül, és amelyben a bővítmények között nincs mellérendelő viszony. A (2)-ben bokor lehet az ige az alanyi és a tárgyi bővítménnyel együtt, de nem lehet bokor az ige és a kizáró ellentétes viszonyban kifejezett halmazos alany. A bokor egy példája az élek vastagított kiemelésével szerepel a 3. ágrajzban.

3. ágrajz

Bokor a (2) mondatban

A bokor jellemzését Károly Sándor (1958: 7) és Deme László (1971: 46, 48) más kiindulópontból, más szempontok alapján, de nagyon hasonlóan adta meg. A közös az a cél volt, hogy a kifejezések közötti viszonytípusokat elkülönítsék. Deme megoldásában a „bokor” bővítményszerepű tagjainak közömbös viszonya a grammatikai (értsd: hierarchikus v. alárendelő) és a logikai viszonytal (értsd: mellérendelő) együtt alkot egy háromelemű rendszert. A közömbös is egyfajta viszony Deme szerint, mely olyan bővítmények között állhat fenn, amelyeknek közös fölrendelt tagjuk van (Deme 1971: 48). Ez teljesen egybevág Károly Sándor meghatározásával, aki a viszonytípust a közvetlen – közvetett és a homogén – heterogén opozíciók mátrixában helyezi el, és az úgynevezett valóságábrázolás szempontja alapján közvetett heterogén viszonyt nevezte (Károly 1958: 5, 7). Az elnevezés azt teszi hozzáférhetővé, hogy a tagok – mint fogalmak – közötti tartalmi viszony közvetett, a bővítmények csak a közös alaptagon keresztül állnak valamiféle kapcsolatban egymással. Az alaptaghoz fűződő tartalmi viszonyuk sem teljesen egynemű, tehát heterogén. A heterogenitás és a közvetettség Károly rendszerében megkülönbözteti a bokortípú szerkezetet egyfelől a homogén, másfelől a közvetlen viszonyoktól. A **közvetlen heterogén** determinációs viszonyokban (másként „érintkezés”-ekben) a tagok „kölcsonösen körülhatárolják, meghatározzák egymást, egy bizonyos vonatkozásban gazdagítják egymás tartalmát” (Károly 1958: 5–6), ilyenek a fölrendelt tagot tartalmazó alárendelő szintigmák (*a gazdagsága határozza meg, anyagi javak*). Az úgynevezett **közvetlen homogén** viszonyok (másként „azonosítás”-ok) is (pl. *a szerző, Károly Sándor*) egyenrangú tagokból állnak. A heterogenitás megkülönbözteti a vizsgált viszonyt a mellérendelő szerkezettől is, amely **közvetett homogén** viszony, a tagok általában párhuzamos determinációs viszonyban állnak egy közös fölrendelt taghoz kapcsolódva (Károly 1958: 5).⁶

⁴ A *pici piros alma* típusú szerkezetek (Rácz 1968: 265) elemzésével később foglalkozunk.

⁵ Lásd korábban már Szabó 1958: 280, kritikai bemutatására lásd G. Varga 1989: 95.

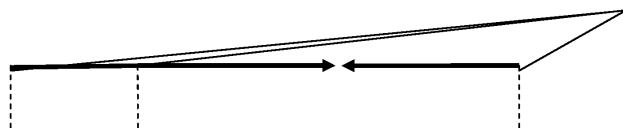
⁶ Károly további szempontjai, amelyeket a szó szerkezetek vizsgálatában alkalmaz: a mondatfunkció szempontja (a tagok mondatrészi szerepe, „rangja”); alaki szempont (a megszerkesztés módja, formája); a fogalmi körök nagysága; a nyomatók-megosztás (Károly 1958: 5–17).

Rácz Endre rendszerében a közvetett heterogén viszony értelmezése kifejezetten zavaró: „Ezek [a bővítmények] között nincsen ugyan közvetlen kapcsolat, viszonyuk mégis a mellérendelésre emlékeztet” (Rácz 1968: 265).⁷

A bokortípusú szövszerkezet-csoport részletes vizsgálatát találjuk még G. Varga Györgyiné és Keszler Borbálánál.⁸ G. Varga a hálózatrész elkülönítését azzal indokolja, hogy bár kialakulása a mondat bármely szintjén lehetséges, a mondat alsóbb szintjein ennek feltétele van: az igenévi alaptag (G. Varga 1989: 100). Ez azonban nem elégséges grammatikai alap, és ezt G. Varga is látta. Egyrészt azért nem, mert más szófajú alaptagok esetén is létrejöhethet bokor (pl. *a boldogság időtlen kutatása*; G. Varga a főnévi alaptagú jelzős szerkezeteket említi, lásd G. Varga 1989: 101), másrészt a lánc lefelé bővítése is mindig lehetséges, ha igenév az alaptag, míg más kifejezések esetén a tovább-bővítés akadályokba ütközhet (pl. *a rögvest* határozószó esetén, vö. *rögvest megadom*).

A **sor** Rácz meghatározásában legalább két különmemű mellérendelő szintagma összekapcsolódása (Rácz 1968: 266).⁹ A sort az alábbi ábrában (amely a már elemzett szerkezet többletet – és *a minősége* – tartalmazó változata) szintén vastagítás jelöli.

4. ágrajz Sor

nem az anyagi javak nagysága és a minősége, hanem az interperszonális kapcsolatok gazdagsága határozza meg

Nem világos, hogy miért kellene ezeknek a mellérendelő viszonyoknak különbözőeknek lenniük, hiszen a hivatkozott munkában a homogén mellérendelő szintagmák kapcsolatát sem tartja a szerző egyetlen csomópontnak, hanem azt is a sorhoz hasonlóan ábrázolja. Keszler Borbála – aki a Magyar grammatika szintagmacsoportokról szóló fejezetében követi Rácz kategorizációját az alaptípusokra (lánc, bokor, sor) vonatkozóan – ezt a szempontot mellőzi is, és bármely típusú két mellérendelő szintagma kapcsolatát sornak nevezi (Keszler 2000: 362).

3. Összefoglalás

A szövszerkezet-csoportok legkidolgozottabb leírásaiban a teljes szintaktikai hálózat alaptípusainak elkülönítése a cél, és az az elgondolás, hogy az elemi mintázatok „összefonódásának” a változatos-sága alakítja ki a „szerkezetszövedéket” (l. Rácz 1968: 266). A lánc meghatározása azonban nem ad hozzá semmit a hierarchikus viszony értelmezéséhez (a teljes lánc az abszolút alaptag grammatikai tulajdonságait hordozza), a sor pedig semmit sem tartalmaz, ami ne volna érvényes a mellérendelő (vagy Deménél: logikai) viszonyokra.

A bokor értelme az, hogy megnevezze (minimum) három kifejezés olyan mintázatát, amelyben a bővítmények csak az alaptagon keresztül kapcsolódnak össze. A mintázat számontartása és megnevezése indokolt, mivel máshogy nem kategorizált kapcsolatnak (a két bővítmény viszonyának) értelmezését teszi lehetővé.

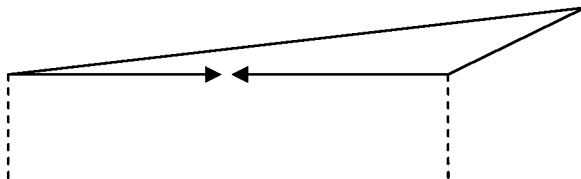
⁷ Ezt G. Varga Györgyi is bírálja (G. Varga 1989: 95). Megalapozottan teszi kritika tárgyává G. Varga Deme megfogalmazásának problematikusságát is a bővítmények együttállásának „véletlenszerűség”-ével kapcsolatban (G. Varga 1989: 96).

⁸ Keszler Borbála azt vizsgálja, hogy a közös alaptaggal eltérő függőségi viszonyban lévő bővítmények között mikor alakulhat ki mellérendelő viszony, valamint azt is kutatja, hogy az azonos típusú bővítmények között mikor nincs mellérendelő viszony (Keszler 1992: 90–6).

⁹ A szövegeket összevetve úgy tűnik, hogy Rácz alapvetően Szabó Dénes megoldását teljesíti ki egy harmadik típusal, a sorral.

A sor, a lánc és a bokr mint egyenrangú alaptípusok elkülönítése azonban olyan, mint egy grafikai játék, a *Milyen alapalkzatokat ismerhetünk fel a függőségi ágrajzban?* kérdés megválaszolásának tekinthető. Keszler Borbála meg is jegyzi, hogy más kapcsolódási mintázatok is vannak, amelyeket nem nevez meg a szakirodalom (Keszler 2000: 363). A fent elemzett (2) mondatban például a *(nem a) nagysága, (hanem a) gazdagsága határozza meg* csomópontok kapcsolatát – tudomásom szerint – senki sem nevezi meg terminusértékkel triangulumként, háromszöggként vagy máshogyan.

5. ágrajz „Triangulum”

nem az anyagi javak nagysága és a minősége, hanem az interperszonális kapcsolatok gazdagsága határozza meg

Van azonban egy a szintaxis szempontjából lényegesebb, a „közömbös viszony” és a „bokr” elnevezéseket életre hívó kérdés: Milyen, a hálózat szerveződése szempontjából alapvető viszonyok vannak az elemi mondat csomópontjai között?

Szabó Dénes megjegyzi, hogy „A szintagmák tagjai aszerint, hogy más szintagmák tagjaival hogyan szövődnek össze, egymástól a mondat szavainak **sorában** [kiemelés tőlem, KN] távolabbra is kerülhetnek. A köztük fennálló szintagmatikus viszony azonban így is összetartja őket” (Szabó 1958: 280). Elegendő-e akkor a csomópontok közötti viszonyokat csak szintagmatikus viszonyokként értelmezni? Ennek a kérdésnek a megválaszolásakor célszerű a csomópontok közötti viszonyokat hálózatosan szemlélni, a lánc és a sor kifejezéseket pedig új tartalommal megtöltve terminusként újradefiniálni. Imrényi András következő tanulmánya erre tesz javaslatot, egyelőre a lánc vonatkozásában, amikor a láncot a függőségi viszonyok szempontjából folyamatos hálózat-részként határozza meg. Hasonlóképpen „újrahasznosítható” volna a sor fogalma is, az egymásra következők által meghatározott elrendezés, a szórend alapján értelmezhető folyamatosság számára (lásd Imrényi–Kugler 2012).

SZAKIRODALOM

- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- G. Varga Györgyi 1989. A szó szerkezetbokr vizsgálatáról. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 95–109.
- Imrényi András 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Imrényi András 2015. Önhasonlóság a magyar elemi mondatban. *Magyar Nyelvőr* 139: 309–21.
- Imrényi András – Kugler Nóra 2012. *Sor, lánc, komponens*. Előadás a Diskurzusok a szakmai diskurzusban című konferencián (2012. november 21-én). ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Károly Sándor 1958. *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 16. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 1992. Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 89–96.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 347–66.
- Rácz Endre 1968. Mondattan. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 205–458.
- Szabó Dénes 1958. *A mai magyar nyelv II*. Kézirat. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tompa József 1962. A szó szerkezetek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II. (Mondattan.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 65–94.

Kugler Nóra

egyetemi docens

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Kugler, Nóra

Patterns of phrasal dependency (“fabric of phrases”) in the tradition of Hungarian descriptive linguistics

The paper reviews the notions of sequence, chain, and bundle in the tradition of Hungarian descriptive linguistics and argues that that triplet of notions is incapable of accounting for patterns of nodes in the dependency structure of core sentences in terms of form and function. Without taking their symbolic nature into account, the three traditional patterns of phrasal organization are a mere triplet of graphical representations. Thus, the terms can be set free; a redefinition of ‘chain’ and ‘sequence’ may make them capable of denoting parts of networks heretofore not categorized in the Hungarian literature on dependency grammar.

Keywords: sequence, chain, bundle, phrase, dependency, core sentence

Egymásbaágyazottság a magyar mondat hálózatos szerkezetében

A láncoktól a buborékokig*

1. Bevezetés

Korábbi munkáimban a magyar mondatot többdimenziós, önhasonló hálózatként jellemeztem (Imrényi 2013a, 2015). A jelen tanulmány célja az egymásbaágyazottság hálózatelméleti fogalmának alkalmazása függőségi nyelvtani keretben. Az egymásbaágyazottság (*nestedness*) azt jelenti, hogy egy hálózat elemei (a gráf pontjai) közelebről nézve maguk is hálózatos szerkezetet mutatnak, vö. Csermely (2005: 38). A mondat függőségi leírásában ennek az a felismerés felel meg, hogy léteznek olyan többszavas hálózatrészek, amelyek egy magasabb rendű hálózatban vagy a hálózat egy másik dimenziójában elemi egységként vesznek részt.

A cikk a függőségi nyelvtan két innovatív megoldását hasznosítja. Először amellet érvelek, hogy a szintagmalánc és a szintagmabokor hagyományos megkülönböztetése mellett vagy helyett (l. Keszler 2000a: 361–2) érdemes egy olyan kiterjesztett láncfogalmat alkalmazni, amely mindkét szerkezetípust lefedi (vö. O’Grady 1998; Osborne 2005; Osborne–Gross 2012). Ezután Kahane (1997) nyomán felvetem a „buborékok” bevezetését a mondatleírásba. A lánc fogalma közbülső lépés az egymásbaágyazottság felé: annak a meghatározásához járul hozzá, hogy mely elemkombinációk válhatnak a hálózat egy későbbi stádiumában vagy másik dimenziójában elemi egységgé.

A tanulmány 2. része a hagyományos nyelvtan felől indul el, és elméleti, illetve empirikus érveket mutat be a kiterjesztett láncfogalom mellett. A 3. rész azt igazolja, hogy önmagában e kiterjesztett láncfogalom sem elegendő, hanem szükség van „buborékokra” is a több elemből és viszonyaikból álló, de „kifelé” egységként viselkedő hálózatrészek ábrázolásához. Végül a 4. rész összefoglalja az eredményeket.

* A tanulmány a szerző posztdoktori kutatása (PD 120934) keretében készült, amely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból valósul meg. A kutatást az OTKA K100717 számú projektuma is támogatta.